

РЕЦЕНЗИЯ

от проф. д-р Албена Керековска, д.м.

Катедра по социална медицина и организация на здравеопазването
Факултет по обществено здравеопазване
Медицински университет „Проф. д-р Параскев Стоянов” – Варна

относно дисертационен труд за придобиване на образователната и научна степен
„ДОКТОР“

в област на висшето образование „7. Здравеопазване и спорт“
професионално направление „7.1. Медицина“
научна специалност „Социална медицина и организация на здравеопазването
и фармацията“

на **маг. фарм. Мария Миткова Иванова** – докторант в редовна форма на
обучение

Тема на дисертационния труд:

**„ПРОФЕСИОНАЛНО ПРЕГАРЯНЕ И РАЗВИТИЕ НА ФАРМАЦЕВТИЧНАТА
ПРОФЕСИЯ“**

Научни ръководители:

Проф. д-р Лора Христова Георгиева, д.м.
Доц. Анна Христова Тодорова, д.м.

Основание за изготвяне на рецензията: Заповед № Р-109-316 /26.06.2023г. на Ректора на Медицински университет „Проф. д-р Параскев Стоянов“ - Варна за определяне на състав на Научното жури и Протокол №1/ 07.07.2023г. от проведено първо заседание на Научното жури.

Данни за процедурата

Мария Миткова Иванова е преминала обучение по докторска програма „Социална медицина и организация на здравеопазването и фармацията“ в професионално направление 7.1. „Медицина“, област на висшето образование 7. „Здравеопазване и спорт“. Докторантката е зачислена в редовна форма на обучение със Заповед № Р-109-45/31.01.2020г. на Ректора на Медицински университет – Варна към Катедрата по Социална медицина и организация на здравеопазването с научни ръководители проф. д-р Лора Христова Георгиева д.м. и доц. Анна Христова Тодорова, д.м. с тема на дисертационния труд „Професионално прегаряне и развитие на фармацевтичната професия“.

Докторантката е положила успешно изпитите за докторантски минимум, изпълнила е всички дейности, предвидени в индивидуалния учебен план, събрала е

необходимите кредити и е получила положителни атестационни оценки. Докторантурата приключва в срок и маг. фарм. Мария Иванова е отчислена с право на защита със Заповед № Р-109-316/26.06.2023г. на Ректора на Медицински университет – Варна. На основание решение на Катедрен съвет на Катедрата по Социална медицина и организация на здравеопазването (доклад с вх. № 104-1462 от 14.06.2023г.) и решение на Факултетния съвет на Факултета по обществено здравеопазване (Протокол №207/19.06.2023г.) е разкрита процедура по защита пред Научно жури със Заповед № Р-109-316/26.06.2023г. на Ректора на Медицински университет – Варна.

Кандидатът е представил всички необходими документи по процедурата, съответстващи на изискванията на Закона за развитие на академичния състав в Република България, Правилника за приложението му и Правилника за развитие на академичния състав на Медицински университет – Варна.

Кратки биографични данни за автора на труда

Мария Иванова е родена през 1976г. в гр. Варна. През 1997г. завършва Полувисшия медицински институт в гр. Варна със специалност „помощник-фармацевт“. През 2004г. тя придобива образователно-квалификационна степен „бакалавър“ по специалност „Психология“ от ВСУ „Черноризец Храбър“, а през 2005г. и магистърска степен по специалност „Приложна психология“ към същия университет. В периода 2013г. – 2018г. се обучава по специалността „Фармация“ в Медицински университет – Варна и през 2018г. придобива ОКС „магистър“ по тази специалност.

Трудовия си стаж Мария Иванова започва през 1999г. като помощник-фармацевт и работи като такъв в аптечната мрежа на гр. Варна до 2010г. В периода 2011г. – 2012г. тя е назначена като психолог в неправителствената организация „Майка и бебе“. От 2012г. до 2018г. продължава работа като помощник-фармацевт“, а от 2018г. като магистър-фармацевт, включително и в аптеката към МУ – Варна „Медунифарм 2“.

Академичната си кариера стартира през 2019г. като асистент към Катедрата по организация и икономика на фармацията към Факултета по фармация на МУ – Варна. Към момента е административен асистент в същата катедра. Тя има интензивна преподавателска дейност и води практически занятия по дисциплините „Социална фармация и фармацевтично законодателство“, „Фармакоикономика“, „Медицински изделия“ на студенти от специалност „Фармация“ и „Фармацевтична регулация и икономикс“ в магистърска програма „Трансфер на технологии и иновации във фармацията“.

Ас. Иванова е зачислена за специалността „Организация на дистрибуторската и аптечна мрежа“. Участва в два изследователски проекта към Факултета по фармация: „Актуални тенденции и професионален стрес във фармацевтичното обслужване“ и „Интегрирани стратегии и специфични модели за превенция на професионалното прегаряне и справяне със стреса при здравни специалисти“.

Има 20 научни публикации в български и чужди списания.

Член е на Българския фармацевтичен съюз.

Актуалност и значимост на дисертационния труд

Темата на дисертационния труд е насочена към изключително актуално направление в здравеопазването – професионално прегаряне при медицински специалисти и възможности за неговата превенция. Конкретният изследователски фокус е върху фармацевтичната професия и свързаните с нейното съвременно развитие предизвикателства, предпоставка за професионално прегаряне на фармацевтите – значим и недостатъчно изследван у нас проблем.

Развитието на фармацевтичната професия, променящата се законова уредба във фармацевтичния сектор и динамичната работна среда с нововъведения в организацията и методите на работа на фармацевта в съвременното общество, го изправят пред нови предизвикателства. Голямата натовареност и извънредният стрес, особено в условията на Ковид-19 пандемията, са предпоставка за високо ниво на професионално прегаряне сред фармацевтите. Бърнаут повлиява негативно ефективната им комуникация с другите медицински специалисти и с пациентите, което води до влошаване на качеството на оказваните фармацевтични грижи.

Това е първото научно изследване у нас, обхващащо в пълнота проблема, свързан с професионалното прегаряне при фармацевти, неговото разпознаване, предлазполагащи фактори и възможности за превенция. Изследването на факторите от работната среда в аптечната мрежа и регулаторните промени във фармацевтичния сектор, които повлияват появата на бърнаут, и разработването на насоки за откриване на прояви на професионален стрес и препоръки за справяне с тях, са от голямо практическо значение за превенция на професионалното прегаряне на фармацевтите и за повишаване качеството на оказваните фармацевтични грижи и услуги.

Структура и съдържание на дисертационния труд

Представеният дисертационен труд е с общ обем от 156 страници и е илюстриран с 20 таблици и 21 фигури. Структурата му е логично конструирана и балансирана и включва: Въведение; Глава първа. Литературен обзор; Глава втора. Цел, задачи, материал и методи; Глава трета. Резултати и обсъждане; Глава четвърта. Изводи и препоръки; Заключение; Приноси; Библиография и едно приложение. В началото на дисертационния труд е поместен и списък с използваните съкращения, а в края – списък с публикации, свързани с дисертационния труд.

Използваната литература е прецизно описана в библиографската справка. Цитирани са 216 литературни източници, от които 53 на кирилица и 163 на латиница.

Литературният обзор е целенасочен, обстоен и добре структуриран. Демонстрирана е широка и актуална осведоменост на дисертантката, както и способност за обобщаване, систематизиране, извеждане на значима проблематика, задълбочено анализиране и интерпретиране на научната литература в изследваната област.

Представен е исторически преглед на развитието на фармацевтичната професия в световен мащаб, с конкретен фокус върху развитието на фармацевтичното образование и законодателното регулиране на фармацевтичната професия в България. В пълнота е представена ролята на фармацевта и нейното развитие в съвременното общество. Акцент

е поставен върху развитието на концепцията за фармацевтичната грижи и ползата от правилното им провеждане.

Специално внимание е отделено на професионалното прегаряне – физически признаци, поведенчески изяви, измерения, последици, динамика на протичане и етиология на възникване. Обобщени са резултати от проучвания на професионалното прегаряне при медицински специалисти, включително сред фармацевти. В края на литературния обзор са очертани тенденциите в развитието на фармацевтичната професия, свързаните с това предизвикателствата пред съвременния магистър-фармацевт и факторите, допринасящи за професионален стрес и прегаряне. Подчертана е липсата на достатъчно изследвания на професионалното прегаряне сред фармацевти в България и е изведена необходимостта от проучване на неговото разпространение и на факторите на професионалната среда, допринасящи за проявата му.

Целта на научния труд е ясно и точно дефинирана – «Да се анализира съвременния обхват на дейност на фармацевтичната професия, свързания професионален стрес и факторите, които го повлияват».

Изведени са седем основни **задачи**, насочени към постигане на основната цел. Те са логически последователни и обхващат в пълнота поставения проблем. Формулираните три **работни хипотези** съответстват на поставените задачи.

Прецизно и в детайли е представена **методологията** на научното изследване, която включва документален и социологически (анкетен) метод, както и оценка на професионалното прегаряне на магистър-фармацевти, практикуващи в аптеки за обслужване на населението на територията на град Варна.

Детайлно е описан инструментариумът на научните изследвания. Въпросникът за анкетното проучване сред магистър-фармацевтите е разработен от дисертантката за целите на научното изследване и включва три групи въпроси – отнасящи се до демографската характеристика на респондентите; свързани със спецификата на работа в аптека с цел разкриване на съвременните предизвикателства, и въпроси, свързани с проблемите на магистър-фармацевтите в условията на пандемията от КОВИД-19. Оценката на професионалното прегаряне е осъществена чрез валидиран инструмент за оценка на бърнаут сред медицински специалисти - Maslah Burnout Inventory. Приложени са подходящи статистически методи, гарантиращи валидността и надеждността на получените резултати.

Във всички фази на изследването ас. Иванова демонстрира много добро ниво на владение на методиката за провеждане на научно изследване.

Много добро впечатление прави синтезираните от дисертантката в края на Втора глава **ограничения на изследването**.

Резултати

Резултатите от собственото проучване са представени изчерпателно в няколко части и са добре структурирани според поставените задачи.

Резултатите разкриват разнообразни предизвикателства пред фармацевта в съвременното общество, свързани с: достъпа до фармацевтично обслужване и лекарствени

продукти; законодателството; изпълняването на рецепти, заплащани от НЗОК; технически затруднения в работата им; организацията на работната среда и оказването на фармацевтични грижи. Те предразполагат към развитие на високо ниво на професионално прегаряне. Най-сериозните проблеми, посочени от фармацевтите, са при изпълняването на рецепти, заплащани от НЗОК, свързани с чести промени в нормативната уредба и административни затруднения при обработка на рецептите.

Данните от проучването показват, че 75% от изследваните фармацевти имат най-малко една скала, свързана с високо ниво на бърнаут, а 53% - две или и трите скали, свързани с високо ниво на професионално прегаряне. Най-голям дял от изследваните (51%) са показали високи стойности по скалата, свързана с деперсонализация. Изследванията показват, че респондентите от женски пол са по-податливи на развитие на професионално прегаряне. Младата възраст и стажът до 5 години са предразполагащи фактори към професионално прегаряне. Заеманата позиция и местоработата (верига от аптеки или самостоятелна аптека) не оказват значимо влияние върху нивото на професионално прегаряне.

При анализ на факторите, свързани със спецификите на работната среда на фармацевта, като определящи високо ниво на професионално натоварване се открояват голямото административно натоварване (при 50% от изследваните), недостигът на персонал (30%), големият поток от пациенти (31%) и широката номенклатура от лекарствени продукти (28%).

Работата с рецепти, заплащани от НЗОК, показва значително влияние върху нивото на бърнаут. Административните затруднения при обработка на рецептите, честите промени в законовите рамки, липсата на предварителна информация за промени в начина на отпускане на лекарствени продукти, липсата на точни инструкции и времето, необходимо за обработка на рецептите, са фактори, затрудняващи магистър-фармацевтите и допринасящи за професионалното им прегаряне.

Липсата на възможност за осъществяване на фармацевтични грижи е предпоставка за високо ниво на професионално прегаряне. Липсата на време, на мотивация и на стимул от страна на работодателя за осъществяване на фармацевтични грижи са идентифицирани като проблеми от изследваните фармацевти и се свързват с високи стойности на емоционално изтощение и деперсонализация и ниски стойности на професионални постижения.

Ценни са получените при изследването резултати, разкриващи влиянието на проблемите в комуникацията с другите медицински специалисти и с пациентите върху нивото на бърнаут при фармацевтите. Много голяма част от анкетираните фармацевти са имали конфликти в общуването с другите медицински специалисти (73%) и с пациентите (98%). Резултатите разкриват статистически значимо влияние на трудностите при комуникация върху емоционалното изтощение и деперсонализацията при респондентите.

Разгледана е взаимовръзката между професионалното прегаряне чрез трите му измерения (висока стойност на емоционално изтощение, висока деперсонализация и ниски стойности на професионални постижения), комуникацията с пациента и качеството на фармацевтичните грижи. Повишените нива по скалите „емоционално изтощение“ и „деперсонализация“ се свързват с повишаване честотата на влизане в конфликти с пациента, респективно с влошаване на качеството на фармацевтичните грижи, което е от съществено значение за увеличаване на грешките при терапия, намаляване на комплайънса,

увеличаване на лекарствено-свързаните проблеми и увеличаване на разходите за здравеопазване.

От съществено практическо значение са резултатите, разкриващи проблемите, свързани с достъпа до фармацевтично обслужване и лекарства. Актуални съществени проблеми, посочени от респондентите са: недостигът на лекарства в аптечната мрежа (48% от изследваните лица), достъпът до фармацевтично обслужване в малки населени места (44%). Голям процент от фармацевтите (49%) заявяват, че биха работили в малко населено място срещу мотивиращо заплащане. Ниската обезпеченост с денонощни аптеки е идентифицирана като проблем от 24% от анкетирания фармацевти, като голяма част от тях (72%) изразяват готовност за включване в работни смени с нощен график.

Специално внимание е отделено на сериозните проблеми в обслужването на пациенти и в лекарственоснабдителния процес по време на пандемията от Ковид-19. Проблемите, затрудняващи най-много работата на фармацевтите в този период, са: склонност към презапасяване с лекарства без рецепта, хранителни добавки и лични предпазни средства поради паника сред пациентите; недостиг на определени лекарства; липсата на дезинфектанти и лични предпазни средства и технически затруднения при работа с рецепти по НЗОК при преминаване в електронен формат. В детайли е представена ролята на фармацевта в противодействието на инфодемията по време на епидемията от Ковид-19.

Ценно е синтезираното от докторантката обобщение на резултатите относно факторите, свързани с организационната среда, затрудненията в комуникацията и ограниченията при оказване на фармацевтични грижи, които имат отражение върху трите скали (измерения) на бърнаут, като разкритите зависимости са представени графично.

На база на проведеното проучане е разработена брошура за разпознаване и превенция на професионалното прегаряне сред фармацевти, представяща симптомите, етапите и начини за предпазване от бърнаут.

Изводи и препоръки

Направени са 7 извода, които са ясно формулирани и логически произтичат от получените резултати.

Ценни от практическо значение са изводите, категоризиращи предизвикателствата при работа на фармацевтите в аптеки за обслужване на населението, като: законодателни промени и административни затруднения, свързани с промяна в законовата рамка и изискванията, касаещи отпускането на лекарства, заплащани от НЗОК; недостигът на основни лекарства и липсата на наличности в аптечната мрежа, както и липсата на време за оказване на фармацевтични грижи, поради изместване на фокуса от консултиране към административни задължения.

В допълнение, в условията на пандемията от КОВИД 19 към предизвикателствата пред фармацевтите се добавят и липсата на лични предпазни средства, склонността към нерационална лекарствена употреба, инфодемията и паниката сред обществото, както и административните разпоредби и мерките за превенция на КОВИД-19.

Като фактори, повлияващи професионалното прегаряне сред фармацевтите в най-голяма степен, са изведени динамичните законови промени и административното

натоварване, големият брой обслужвани пациенти, недостатъчният персонал и ограниченията за осъществяване на фармацевтични грижи.

Ценни са изводите, насочени към влиянието на професионалното прегаряне върху влошената комуникация на фармацевтите с другите медицински специалисти и с пациентите, което допълнително влошава качеството на оказваните фармацевтични грижи в аптеките.

Подчертана е неудовлетвореността на фармацевтите от работата в аптека и причините за нея.

На база на получените при изследванията резултати са формулирани препоръки за конкретни действия към законодателя и професионалната организация на фармацевтите у нас за намаляване на професионалното прегаряне сред фармацевтите и създаване на условия за по-добра фармацевтична грижа за пациентите. Водещи сред тях са: предоставянето на повече време при въвеждане в практиката на новите нормативни изисквания и предварително информиране и обучение на фармацевтите; подобряване на достъпа до фармацевтична грижа в малките населени места чрез стимулиране на фармацевти за работа там; предприемане на мерки за административно облекчаване на фармацевтите; въвеждане на обучителни програми за пациенти (за подобряване рационалната лекарствена употреба и превенция на инфодемията в кризисни ситуации); въвеждащи обучения на младите специалисти за повишаване на комуникативните им умения, справяне със стреса и разрешаване на конфликти, както и обучения на мениджърите на екипи за оптимизиране организацията на работната среда, превенция на професионалното прегаряне и повишаване на мотивацията на персонала.

Приноси на дисертационния труд

Приносите са с преобладаващо оригинален характер – с теоретично-познавателно и практико-приложно значение.

Направен е задълбочен теоретичен анализ на ролята на фармацевта в съвременното общество и са определени предизвикателствата, пред които е поставен. Анализирани са затрудненията в работната среда на фармацевтите, практикуващи в аптеки за обслужване на населението по време на пандемията от КОВИД-19. За първи път са изследвани факторите, повлияващи нивото на професионално прегаряне на фармацевтите у нас. За първи път са изследвани нагласите на фармацевтите да работят в денонощни аптеки и малки населени места, което е от съществено значение за достъпа на населението до лекарства и оказването на фармацевтична грижа в тези райони.

Оригинален приносен характер с голям потенциал за практическа приложимост има рзкриването на факторите за бърнаут сред фармацевтите, които да послужат за рационализиране на процеса на администриране и обработка на документацията в аптеките и освобождаване на ресурс за ефективно провеждане на фармацевтични грижи.

От практическо значение е разработената от дисертанта оригинална брошура за превенция на професионалното прегаряне на практикуващите фармацевти.

Публикации по проблематиката на дисертационния труд

Във връзка с дисертационния труд докторантката представя три пълнотекстови публикации, една от които в международно списание. Посочени са и две участия в научни конференции у нас, едната от които международна.

Оценка на автореферата

Авторефератът е изготвен според изискванията и в синтезиран вид отразява напълно съдържанието на дисертационния труд. Развита е в обем от 55 страници, много добре онагледен с високоинформативни фигури и таблици. Към него е добавен и списък с публикации, свързани с темата на дисертационния труд.

Заклучение

Дисертационният труд на ас. Мария Иванова „Професионално прегаряне и развитие на фармацевтичната професия“ представлява актуална, завършена и задълбочена научна разработка. Той е добре структуриран, с ясно дефинирани цел и задачи. Дизайнът на научното изследване е адекватно подбран. Методологията е комплексна и компетентно приложена. Резултатите са представени коректно и изчерпателно. Изводите са ясно формулирани и са основа на дисертационните приноси. Приносите са с преобладаващо оригинален характер и висок потенциал за практическа приложимост. Трудът показва, че кандидатът притежава задълбочени теоретични знания в научната област и способност да извършва самостоятелно научни изследвания.

Дисертационният труд напълно покрива изискванията на Закона за развитие на академичния състав на Република България, Правилника за приложението му и Правилника за развитие на академичния състав на Медицински университет – Варна за придобиване на образователната и научна степен „Доктор“

Насочен към значим, но недостатъчно изследван проблем у нас, трудът представлява важна крачка към разкриване на факторите, водещи до професионално прегаряне при фармацевтите и възможностите за неговата превенция, което е предпоставка за подобряване на фармацевтичната грижа за пациентите.

Актуалната тематика, задълбоченият характер на проведеното изследване, приложената комплексна методика, получените резултати, извлечените изводи и приносите с предимно оригинален и приложен характер, ми дават основание да дам положителна оценка на дисертационния труд и убедено да предложа на Научното жури на ас. Мария Миткова Иванова да бъде присъдена образователната и научна степен „Доктор“ по научна специалност „Социална медицина и организация на здравеопазването и фармацията“ в професионално направление 7.1. „Медицина“.

01. 08. 2023г.
гр. Варна

Рецензент:
Проф. д-р Албена Керековска, д.м.